

“Involta” Ilmiy Jurnalni

Vebsayt: <https://involta.uz/>

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ЖАСЛАР ОРТАЛЫҒЫНДА ДЕВИАНТ МИНЕЗ- ҚУЛҚ ҲАҚҚЫНДА

Камалова Хатира Сабыровна

соц.и.к., доцент Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети
Социаллық пәнлер кафедрасы доценты

Айтмуратова Зиба Жалгасовна

Бердақ атындағы Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети Социаллық пәнлер
кафедрасы ассистенти

I. КИРИСИҮ

Өзбекстан Республикасының социаллық сясатында миллий өзликти аңлау, миллий хәм улыўмаинсаний қәдириятларды өзлестириў арқалы шахс пенен жәмийет ортасында уйғынлықты жүзеге келтириў әхмийетли мәселелерден бири болып есапланады. Бул бойынша мәмлекетимизде жаслар, оқыўшы хәм талабалар қәбилетлери, талантлары, ишки имканиятлары, өзине тән индвидуал-психологиялық өзгешеликлерин изертлеў ушын барлық имканиятлар бар. Мысалы ушын, 2021 жылын Президентимиз Ш.М. Мирзиёевтиң мүрәжатнамасы менен «Жасларды қоллап-қуўатлау хәм

халықтың саламаттылығын беккемлеу жылы» деп атама қойылды. [10]

Жас әуладтың тулға хәм субъект сыпатында қәлиплесиуи, ақлы раўажланыуы, тәрбияланғанлық дәрежеси жәмийет тәрeпинен бегиленген әдеп-икрамлылық, минез-қулқ нормаларына сәйкес болыуы олардың кәмил инсан болып жетилисиуине тийкар жаратады, үзликсиз тәлим-тәрбия системасы нәтийжелилигин арттырыуға хызмет етеди.

Хәммеге белгили, тәрбия - узақ мүддетли, көп функциялы процесс. Бул процесс тәлим, миллий, мәнәуий қәдирият хәм нормалар менен тиккелей байланысly. Олар халық педагогикасы, үрп-әдетлери, байрамлары, ойынлары хәм басқаларда өз көринисин табады. Мысалы, Қарақалпақстан Республикамызда «Мәнәуият хәм мәрийпат» Орайы, «Мәрийпатпәрўарлар», «Алтын мийрас», «Тарийхшылар», «Философлар» хәм басқа жәмийетлик шөлкемлери, фондлар жоқарыда қойылған ўазыйпаларды шешиўде үлкен имканиятларға ийе. Бирақ, жәмийетимизде тәрбиясы «қыйын» өспиримлер менен байланысly болған машқалалар да бар. Бул машқалалар жаслардың оқыў процессинде хәм минезинде сәўлеленеди.

«Қыйын» балалар, девиантлық минез-қулққа ийе болған балалар жәмийет тәрeпинен орнатылған нормалардан тыс хәрекетлер қылады. [9] Олар турақсыз нормалы, ерки бос, педагогикалық тәсирге турақлы түрде қарсылық көрсетип келиўши жаслар. Көбинше олар мектеп көлеминде онша ушырамайды, бирақ сондада олар класс, мектеп турмысына, өның нормалық орталығына тәсир көрсетеўи мүмкин.

«Қыйын» балалар оқыўшылардың кем бөлегин қурасада, олар оқыў-тәрбиялық ислерде турақлылыққа белгили дәрежеде тосық болады. Олар мектеп хәм мектептен тысқарыда (шаңарақ, көше, дем алыў хәм басқада орынларда) тәртипсизликти келтирип шығарыўшылар деп есапланады. [11] Соның ушында «қыйын» балалар мектепде де, оннан тысқарыда да оқытыўшы хәм жәмәәт итибарында турыўы керек, зәрүрли деп ойлаймыз.

Мәмлекетимиздиң жаслар сиясаты, кадрлар таярлаўдың миллий

бағдарламасының нәтижелілігін арттырыу үшін жәмийетимиздегі жасларды өзине тән қатлам сыпатында тереңірек үйрениуі психологияның, социологияның бүгінгі күндегі кешиктириуіге болмайтуғын ұазыйпасынан ең әҳмийетлиси деп есапланады. [8] Хәзирги дәуир экономикасы шараятында жаслар характеринде жәмийетлик идеалларының пәсеңлеп кетиуіне жол қоймаслық әҳмийетли мақсетлерден бири болып есапланады. Жаслардың миллий өзлігін аңлау шараятында, олардың социаллық мәплерін үйрениуі хәм теориялық тәрептен изертлеуі, әсиресе жаслардың интеллектуаллық, рууҳый жетиклиги олардың рууҳый өз-өзин аңлауы процесслери менен тиккелей байланысly.

Социология илими жасларды жәмийеттегі социаллық хәм рууҳый сәйкес ҳалатқа ийе болған ири жәмийетлик топар сыпатында үйренеди. [5, С.36] Буған қалыс қатнас нәтижесинде олардың тек ғана жас өзгешеликleri, соның менен экономикалық парықлы тәреплери минез-кулқ типлери, жәмийетлик-сиясий статусыда өз баянын табады. Жас ол яки бул мәмлекеттегі хәрекеттегі тарийхый шараятта жәмийетлик дүзимге тиккелей байланысly, мәселен, балалар хәм мийнетин кең қолланыу «жаслар» деп аталған қатламның «пәски» шегарасын әдеуир төменгі жастан анықлауды талап етеди. Көплеген мәмлекетлерде жаслықтың төменгі шегарасы тийисли хуқықый-нормативлик хұжетлерде жазылған, бийғәрез кәсип ис шеңлиги менен шуғылланыу хуқықында хәм имканиятында, жәмийетлик-сиясий турмыста қатнасыу хуқықында, өз ис хәрекетлери ушын пуқара сыпатында жууап бериу уқыбы, некеге кириу хуқықы мине усы төменгі шегараны анықлауды талап етеди.

Жаслар құрамына кириуши оқыушылар, талабалар, жас жұмысшылар хәм басқалар жәмийетлик-рууҳый жақынлығы, қызығыуларының улыуымалығы тек ғана бир мәмлекет регионында пүткил жәхән бойлап олардың массалық шығыулары биргеликтегі хәрекетлери себепши болады. Жаслардың өз алдына, еркин турмысқа қойған қәдеми процессиндегі

курамалылықлар хәм қарама-қарсылықлар гейде олардың түрли түрдеги (жынаятшылық, нәшебентлик, суицид сыяқлы) наразлықларын, гейде өзлерине тән жаслар көринислерин келтиреді.

Жаслар қатламы ўәкиллери белгили ўақыт өтиўи менен өзге, жәнede турақлырақ жәмийетлик қатлам (мәселен, жұмысшы, интеллигент сыяқлы) ўәкилине айланады. Жаслық бул этикалық идеяны излениў, мақсетлерди хәм турмыслық позицияны қәлиплестириў, кәсип таңлаў, шаңарақлық турмысқа таярлық пайыты, өмирге қәдем қойып атырған жигит-қызлар ушын олардың ишеңлиги өз шахслық мақсетлерине, умтылыўларына муўапықлығы, турмыс режелериниң ис жүзине асыўына мүмкин болғанынша толығырақ көмеклесийде оғада әҳмийетлирек болады деп ойлаймыз.

Өзбекстан ғәрезсизлигиниң дәслепки күнлеринен-ақ жәмийетимиз алдында өз алдына ғәрезсиз, еркин пикирлейтуғын шахсты қәлиплестириў ўазыйпасын қоймақта. [7] Бул дегенимиз өз қәдир-қымбатын аңлайтуғын, ерк-ықтары жетик, ийманлы толық турмысқа анық мақсетке ийе болған инсанларды тәрбиялаў демекдүр. Усында ғана сана-сезимли турмыс кеширий жәмийет турмысының баслы нормасына айланады.

Хәзирги күнде елимиз дүньялық аренада белгили орны бар мәмлекет сыпатында танылып атырғанлығы анық. Информациялар ағымы толысқан ўақытта жәмийетте қәлиплесетуғын курамалы социаллық мәселелерге тосқынлық қылыўға, жәмийеттиң илгери жылыўын, раўажланыўын, руўхый, миллий қәдириятларын нәсиятлаў арқалы социаллық жұмыстың бағдарларын жүргизиў стратегиялық әҳмийетли ўазыйпа. Сонлықтан мәмлекетлик дәрежеде жәмийеттиң хәр бир ағзасының социаллық толық өсип раўажланыўына жағдай жаратылған. Оның ишинде жәмийетимиздиң ең белсенди қатламы болған жаслардың жәмийеттеги орны менен ролин, өмирлик мақсетлерин анықлаўғада мүмкиншилик бар. Деген менен еле де болса жаслар арасында социаллық әҳмийетли мәселе бул жәмийетке жат иллетлер, хәрекетлер, минез-қулықлардың қәлиплесип отырыў

қәуәтерлендиреди.

Әлбетте, жаслар – бул ҳәр қыйлы мәмлекеттиң келешеги, бул сөзсиз, олар келешектиң тийкарын салыўшы. Олардың бийпарықлық, жалқаўлық ҳ.т.б. сол сыяқлы жаман қылықларынан қутылыў, жәмийеттеги жаслар активлиги арқалы илгерилиў процессин массалық информациялаў ҳәм оның алдын алыў жолларының системасы менен реабилитациялық тәдбирлердиң периодлылығына сәйкес келиўи керек.

Соның ушында бүгин бизлер 2021 жылғы режелеримиз ҳәм программаларымызға муўапық [10], ең зәрүрли ҳәм үстин туратуғын жөнелислерди раўажландырыўға, ғәрезсизлик жылларында мәмлекетимиз жаслар сиясатын өз ишине алған табысларымызды және де беккемлеўге бөлек итибар қаратыўымыз керек. Әлбетте, усының менен бирге, биз ең зәрүрли үстин туратуғын ўазыйпаларымыздан бирин умытпаўымыз керек - бул халық, әсиресе жаслар ортасында саламатлы турмыс тәризин кең енгизиў, себеби ҳәр қандай жәмийет раўажланыўында шешиўши ролин келешекте жаслар ойнайды. Бул жәмийеттиң келешегине байланыслы болған жеткиншектиң саламатлығы ҳәм бәркәмал раўажланыўы деп ойлаймыз.

II. МЕТОДОЛОГИЯ

Жаслардың девиант минез-қулқын үйрениў улыўма методологиялық ҳәм өзине тән социологиялық теорияларға тийкарланады: жаслар социологиясы, шаңарақ социологиясы, инсан социологиясы.

Жаслық дәўириндеги девиант минез-қулқлар усы машқаланы пәнлер-ара үйрениўди тәмийинлейди, соның ушын изертлеў жумыста үйрениў объектти ҳәр тәреплеме анализлеўине мүмкиншилик беретугын қурамалы ҳәм системалы жантасыў қолланылған. Сондай-ақ, шаңарақ ҳәм оқыў орынларды динамикалық, көп факторлы, өзгериўшен ҳәдиселер сыпатында баянлаўшы структуралық-функционаллық жантасыў қолланылды.

III. ТИЙКАРҒЫ БӨЛИМ:

Ең алды менен усы минез-кулқ нормадан тысқары шығыўшылығы ҳаққында айтатуғын болсақ девиант минез-кулқ (девиация) (латын тилинен *deviatio* – нормадан шығып кетиў) арнаўлы әдебияларда еки мәнисти аңлатады. Бириншиден, жәмийеттеги рәсмий түрде тастыйықланған нормаларға (стереотип, үлгилер) адамның хызмети ямаса ҳәрекетиниң сай келмеўи. Жеке минез-кулқ акты бойынша девиант минез-кулқ психология, педагогика ҳәм психиатрия илими менен байланыстырып изертленеди.

Екиншиден, адам хызмет ететуғын жәмийеттеги рәсмий түрде тастыйықланған ямаса анық қәлиплескен нормаларға сәйкес емес тарийхий қәлиплескен социаллық қубылыс. Бул жағдайда девиант минез-кулқ социология, философия, сиясаттаныў, нызам ҳәм басқа илимлер менен, соның менен бирге социаллық жұмыс пенен байланысly. Девиацияның объектке айналыў механизми жәмийетте қәлиплескен тәртип қағыйдалардың өзгерисине байланысly қубылыс сыпатында көринеди.

Девиант минез-кулқ ҳәр түрли формада көриниўине тәсир етиўши факторлар бирнеше (қараң: 1-кесте).

Жәмийетте адамлар ишенлиги, ис ҳәрекетлери ҳәм минез-кулықларын жәмийетлик нормалар басқарады. Жәмийетлик (социаллық) норма жәмийет басқарыўының ажралмас бөлеги болып, шахс яки социаллық топар минез-кулқын белгили социаллық ықлымға бейимлестириўши қағыйдалар жыйындысы. Жәмийетлик норманың бир қатар түрлери болып, ҳуқықый, моральлик, диний ҳәм үрп-әдетлерге тийисли нормаларда усы топарға киреди.

Кесте-1

Девиантлы минез-кулықтың қәлиплесиўине тәсир етиўши факторларының классификациясы

Минез-кулықтың қәлиплесиўине тәсир	СЫПАТЛАМАСЫ
------------------------------------	-------------

	етиўшы факторлар	
1	ЖӘМИЙЕТ	Социаллық теңсизлик, кризислик дәўир, жәмийеттеги социаллық институтлардың искерлиги, жәмийеттеги демократиялық жаңаланыўды еркин сезиниў, жәмийеттиң тез тарқалыўшы информациялар менен ғалаба хабарландырыў куралларының унамсыз тәреплери, жәмийетлик хуқықый қорғаўдың әззилиги
2	ЭКОНОМИКАЛЫҚ	Материаллық тәмийинленбеўшилик, территорияның өндириллик жағдайы, нәшебентлик затларды өндиретуғын территориядағы оларды қолланыўдың дәстүрлилиги, шаңарақ ағзаларының материаллық жағдайының төмен дәрежеси хәм олардың билими, экономикалық қолайсызлық, адамның тез арада гедейлениўи
3	СОЦИАЛЫҚ	Моральлық-этикалық деградация, қәдириятлардың қәдирсизлениўи, кинофильм, телевидение хабарларында алкогольдиң жәрияланып көринис алыўы, баспаның анық болмаўы, жұмыссызлық, адамның қәлеген ситуацияда белсендилик қәбилетиниң төменлеўи, жұмыс орнын жоғалтыўы, хуқықының бузылыўы
4	ҚОРШАҒАН ОРТАЛЫҚ	Шаңарақ, мектеп, көше, формаллық емес топарлардың қылмысы, қолайсыз жағдайлар, жақын қоршаған орталықтың кери тәсири, тәрбияның жеткиликсизлиги, қатарласларының,

		көрсеқызарлық, бузақылық, қызғаныш, турмыслық жағдай, мийнетке тәрбиялау, адамлар арасындағы қарым-қатынастардың қыйынласыуы, бахытсыз мухаббат, үмитсизлик
5	ФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ	Нәсил қуўалаўшылық (психофизикалық, социаллық, социомәдениетлilылық); психиканың бузылыуы, өспиримлердиң тез ержетийге интизарлығы

Жаслар социаллық басқышта жасы, билими, социаллық келип шығыуына қарай өзгешеленеди. Жасына қарап сыпатланыуы мынадай топарларға бөлинеди:

- 15-20 жас – ата-анасына материаллық ғәрезли хәм кәсиплик таңлау алдында турғанлар,
- жәмийеттиң социаллық кәсиплик қурамына қосылыушы жаслар топары - 21-26 жас,
- материаллық хәм социаллық ғәрезссиз жекеленген - 25-30 жастағы жаслар өндиристiң социаллық субъекти болатуғынлар.

Дәслепки топардағы (15-20) жасларды изертлеу үлкен қызығыушылық туўғызады, себеби олар социаллық этапта орны жоқ, өмирлик жолын излестирийу, социаллық мәртебеге қол жеткериуе умтылыушылар. Бул топардың «орынсызлығы», «мәртебесизлиги» аралық маргиналлы дәрежеде екени көринеди. Бул жаслар қәлиплесийу хәм социалласыу қатнасықта биргеликли емес, ата-анасына ғәрезли. Дәл усы оқыушы, студент ямаса жұмыс ислеуши жасларды бөлип алып ири қала жаслары менен кишкене аўыл жасларын анықлап алыу дурыс. Жаслардың социаллық орнын анықлауда социаллық сапалық минезлемелерин де анықлау керек: социаллық структурасы, шығыу теги, ата-анасының материаллық жағдайы, дини хәм дунья таныуы, билими менен кәсиплик хызмети, сиясый көзқарасы х.т.б.

Жаслардың маргиналды жағдайы билим хэм кәсібий орны арқалы социаллық кеңисликте анықлаў. Шет ел психологлары Д. Сьюпер менен В. Врум кәсип таңлаўды өз-өзин түсиниўи менен түсиндиреди. [6]

П. Сорокин жоқарғы социаллық статусқа жетиўи ушын «Белгили бир кәнигеликтиң анықланған топары социаллық қатламларды қурайды, сондай-ақ кәсібий топарлар турақлы түрде социаллық статусқа тийкарланады». Сол ямаса басқа топардың кәсиплик структурадағы биригиўи бир мезгилде маргиналды жағдайдан өтиў арқалы жаслардың кәсиплик статуслық қатламын қурайды. [2, С. 85-93]

Хәзирги ўақыттағы жаслардың «үлкенлерин» өзгешелиги жаслар арасында контрмәдений қатламның пайда болыўына байланыслы, жаслар арасында социаллық ажыралыў ушырасады. Бунда ажыралыў «үлкен» жәмийеттеги арнаўлы социаллық дистанциялардың жаратыў арқалы жүзеге асады (авторитетли хэм авторитетсиз билим, авторитетли хэм авторитетсиз кәсип (кәнигелик, жұмыс орынлары). Жаслардың социаллық ортасы ямаса раўажланыўы хәр түрли дәрежеде қарастырылады:

- макродәреже (социаллық турақлы, раўажланыўшы жәмийет ямаса кризисли жәмийет);
- мезодәреже (жаслар раўажланыўының аймақлық аспекти);
- микродәреже (шаңарақ хэм оның социал-психологиялық өзгешеликлер, курдаслар топары).

Макродәрежедеги социаллық жағдайлар мезо хэм микродәрежеге қарағанда дәслепки болып есапланады. Раўажланыўдың социал-географиялық пәни хэм шаңарақтың социаллық өзгешеликлери жәмийеттиң система менен оның өндирисине байланыслы.

Жаслар өндирисиниң әхмийетли роли жәмийетлик қатнаста структураңың қәлиплесиўинде анықланады. Жаслар жәмийеттиң үлкен әўладының социаллық кәсібий орнын толтырады. Усылайынша қәлеген жәмийеттиң социаллық структурасын өндирисине жәрдемлеседи.

Белгили француз социологы П. Бурдьениң белгили мийнетлеринде физикалық кеңисликте капитал түрлериниң теңсиз тарқалыўын қарастырады (экономикалық, интеллектуаллық, символикалық т.б.). [1] Социаллық кеңисликтеги түрли байлықлар менен хызметлердиң индивидуаллық агентлер хәм топарлардың (өз орнынан өзгерип турыўы) арасында тартылыўын қарастырады. Бул теңсизликтің әҳмийетли факторы сыпатында жаслардың өмирлик стратегиясын таңлаў, нәтийжесинде бай хәм жарлы жасларға социаллық ажыралыўы қәлиплеседи. Бай хәм жарлы жаслар проблемалары хәзир билингени жоқ. Ол бурыннан берли бар, бирақ оншелли көринис бере бермейди, ол мыңлаған жыллардан берли жалғасып келиўде. Усы қатламның хәр қайсысы («жарлы» хәм «бай» жаслар) қыйыншылықлардан баска қатламлардың ишинде өз-ара жәнжеллеседи, өз жағдайын аянышлы, нашар, аяўды талап ететуғын етип көрсеткиси келеди.

Социал-экономикалық кризис жағдайында қызлар менен жигитлер курамалы ахўалды бастан кеширеди. Билимге мийнет ҳақы төлеў, жумыссызлықтың өсиўи, басшылықтың өсиўши әўладқа ғамхорлық көрсетиўи жаслардың «планластырылған сәтсизлигине» алып келеди.

Хәзирги жәмийеттиң социаллық структурасындағы, тийкарғы трансформация тенденциясы - социаллық теңсизликтің толық тереңлесиўине алып келиўи болып есапланады. Теңсизлик аймақлар арасында да тереңлеседи.

Социаллық ажыралыўдың интенсив процесси де тең емес. Жоқарғы қатлам (8% турғынлар) хәр қыйлы қатламлардың экономикалық хәм сиясый бийликти қолға алып бөлинеди. Жаслар арасында социаллық айырмашылықлардың теңлесиўи территорияға қарай курамаласқан, олар аймақ орталығына, қала, аўыл аймақларына бөлинеди. Өсиўши әўлад, студентлер қәўими шарўашылық шөлкемлеринде өз пикирлерин қәлиплестирген. Студентлик имтиханларды жоқарғы оқыў орынларына жол ашып, оқыўдың басланыўы жаслардың өз үйинен узақ ўақытқа кетиўи менен

жалғасыўды, мейли оның оқыў мекемеси сол қалада орналассада, әкешешесиниң үй проблемасы болмаса да кетеди. Көбиси жатақхана, квартираға шығып кетеди. Олардың ҳәр қайсысы өз алдына хана ийелегиси келеди. Айрым бахытлыларына ата-анасы квартира сатып алып береді, себеби аз ақшаға ҳәзир квартира жаллаў оғада қыйын. Студентлер өз стипендиясына өмир сүре алмайды, ата-анасынан сораўына, ямаса жұмыс ислеўине мәжбүр болады.

«Жарлы» жаслар айрым ўақытлары өзи жасаў ушын жұмыс ислеп, ақша табады. Ол көп ақша болмасада өзлерин сәл болсада тәмийинлейди. Бирак көбиси удайы наразыланып жүреди, бул мүтәжликлердиң өсиўи менен өмирдиңде қыйынласыўы, олар қымбат кийингиси келеди, бәри қымбат кийим, үй-үскенелер, телефон, өмирлик басқа техникалар. Көп жасларда смартфон, компьютер менен безекли кийимлер бар. Ал айрымларының жағдайы қыйын. Бундай жағдай билим тараўында түпкилик өзгерис болмаса жалғаса береді.

Жаслардың өмирлик баҳалықлықлары өзгериўи тийис. Ҳешким бұрыннан ақшаны қайдан алатуғынын сорамайды. Жаслар арасында кирис түсетуғын жұмыслар менен шуғылланыў үлкенлерге қарағанда көбирек сезиледи. Адам баҳалылығы жәмийеттиң мийнетлик пайдалылығы деп аталатуғын 35% студент, ал 44% жетискенликке жетиў менен өз-өзин жүзеге шығарыўдан көреди. [3, С.8] Кестеде соңғысына ҳәр түрли жоллар менен жетиўге болатуғынлығы көрсетилген.

Усылайынша жаслар бай болыўды әрманлай отырып бай болыў ушын ең алды менен бай адамлардай өмир сүриўди үйрениў керек, бай адам сыяқлы психологияны байығанша ийелеў керек деп мәслаҳат береді.

Бүгинги күнде жасларды не қыйнайды? Жасларда кепияттың кери тәрәпке өзгергенлеринде көриўге болады. Жаслардың жарлыланыўының түп-тамыры оның руўхый баҳалықларын, адамгершиликке бейимлесийининиң болмаўы, неге сүйенерин белгисизликке алып келеди. Пессимизм, кери

кетиўлер үлкенлерде кең тарқалған ол жасларға да кері тәсирин тийгизбекте. Усындай хәдиселердиң тийкарында жасларда девиант-минез-кулқтың суицид түриде пайда болыўы мүмкин. Бундай жағдайларда жаслайынан жасларда натуўры, жетерли емес, гей пара ўақытларда нызамға, мәртебесин өстириўге хәм кәсибий раўажланыў жолларына хәм принциплерге қарсылықлар қәлиплесип басланады. Усындай мүнәсебет пенен келешек әўлад шахсты қәлиплестириўиндеги әхмийетли жоғалтыўлардан бири сиясатқа, басшылар хәм ата-аналардың сөзлери хәм нәсийхатларына болған исенимлерди жоғалтыўы болыўы мүмкин. Усылай етип жәнеде жарық келешекти қурыў хәм жасаў ушын мөлшенилген жас әўлад тәрбиясына аўыр соққы берилиўи мүмкин.

Қатнасыў мәдениятының төмен дәрежеси, қопаллық, зорлық, басшылар тәрәпинен исленетуғын буллинг (басым), конфликтли жағдайларды әдалатсызлық пенен шешиў хәм тағы басқалар көбинше жаслар арасында толық болмаған ямаса тамамланған суицидке (өз жанына қәсент етиўине) келтириўи мүмкин. Себеби жаслар көбинше жәмийетте шахстан талап етилетуғын не нәрсе болыўы кереклиги хәм пүткиллей қарсысы болғанының ортасында қалып қояды. [4] Жумыссызлар, мәскүнемлер, нәшебентлер, нәгиранлар, ажырасыўлар саны артып кетеди. Жәмийеттиң дараланаўына қарамастан жаслар ағымдағы процесслерге үйренеди. Жаслардың ислеген жынаятларының саны да артады.

Халықтың материаллық аўхалының әззилеўи, жеке топарлардың байыўы жаслардың мийнетке бейимлесиўине тәсир етеди. Егер оларға материаллық тәмийинленген болса хеш қандай жумыс ислегиси келмейтуғынлығын айтады. Айрымлары мийнет хызметиниң мотивациясын ақша менен хәм қәлеген жол менен, оның ишинде нызамға қарсы келседе тәмийинлеўиниң тәрәпдары болады. Қәлеген жол менен ақша табыў арқалы бай жас адамлар қоршаған ортаға өз ғәрезсизлигин дәлийллегиси келеди. Жуўап бериўши 73% жас өспирим «хәр түрли материаллық бахалықларды» хәм де

ақшаны жеке мүтәжликлерине жаратыўға тилек билдирсе, 64% ти өз өмиринде хәр түрли заўқы-сапа, кеўил көтериўге жетсе дейди, 39% респондент сыйлыққа аппаратура, машина алғысы келеди, 30% жеке баспанаға ийе болғысы келетуғынлығын айтқан. Мәдений дәрежениң ажыралыўы жас өспиримлергеде тәсир еткен.

Изертлеў көрсеткениндей орташа алғанда оқыўшылар телевизор алдында күнине 4-5 саатын өткерип, жаслар хәм балалар бағдарламасынан бөлек 18 жасқа дейин шекленген бағдарламаларды 65% көретуғынлығы анықланған. Жаслар арасында 80% қәте лексика қолланып, түсиниксиз ис-хәрекетлер ислеўдиң хеш қандай жаманлығы жоқ десе, 30% жас өспиримниң ақшаға қумар ойындар менен шуғылланатуғынлығы анықланады, көбиси қызығыўшылық билдиреди. 20% шамасында «өмирде бәрин көриў керек» деп наша қолланыў имканиятын жибермеўди дурыс көретуғынлығы сезилсе, 5% соралғанлар дәмине көргенлиги анықланған. [3, С.9]

Жарлы шаңарақлардан шыққан жасларда умтылыўшылық дәрежеси ғана төмен емес, соның менен бирге олардың өз-өзине деген исеними де төмен. Сонлықтан шаңарақтың социаллық мәртебеси жоқары болған сайын оның тең курбыларына қарағанда өмирлик имканиятлары да жоқары. Жарлы шаңарақ ушын жоқары билим - жалғыз қыйынлық пенен жарлылықтан шығатуғын жол, ол белгили фирмада жұмыс ислейди деп ойлайды. Жарлы қатлам бәсекилесликте өз қатарларынан қалып кетиў арқалы кеўли қалады. Социологлардың изертлеўлери бойынша 40,5 студент келешекке оптимистлик көз-қараста қараса, 26,5% актив ис-хәрекетке таяр екенлигин билдиреди, 20% жаслар исенимшилик билдирсе, қорқатуғынлары-2,4%, немқурайлық пенен кери көз-қараста - 2,1%. [3, С.10]

IV. ЖУУМАҚ.

Жаслардың девиант минез-құлқы бойынша алып барылатуғын социологиялық изертлеўлердиң роли бүгинги күнде оғада әҳмийетли, себеби,

бир тәрәптен алғанда жәмийетлик тәртипти бузыўшылардың ишинен жас әўладлардың, әсиресе бизиң ҳәзирги дәўирдеги студентлердиң үлеси мол, ол халықтың басқа да жаслар топарларының арасынан салыстырылады, екінши тәрәптен алғанда, бағдарды қәлиплестириў (талаплар, қызығыўшылық, мотивлер, қәдириятлар) бул жаслық дәўирде жүз береді. Соннан кейин жаслардың девиантлық минез-қулқты бастан өткерийи жаслардың ортасындағы негативли қубылыслардың болыўы менен байланыслы болып келеді.

Хәзирги дәўирдеги жаслар ушын ең әҳмийетли мәселе сыпатында бир қанша тосықлар, қыйыншылықлар ушырасып турады, ол жұмысқа орналасыў, үй-жай менен тәмийинлениў, жәмийетлик мүнәсебетлердиң жаңа системасындағы дәслепки капиталдың жоқлығы, усының барлығы әдеўир ойландыратуғын мәселе. Соның менен бир қатарда мийнет базарындағы төмен бәсекилеслик жағдайлары, профессионаллық билимлер менен тәжирийбениң жетиспеўи, усының себебинен мийнет базарындағы турақлы орынларын таба алмай жаслар ортасындағы девиантлық минез-қулқтың өсийи менен жұмыссызлық машқаласының артыўы таң қаларлық жағдай емес. Жәмийеттеги қәлиплескен вакуумдағы мораллық қәдириятлардың жоғалыўы менен бир қатарда, орынларын таба алмай жас тулға алкоголизмге, наркотикке бериле баслайды, өзлерин жәмийетлик ағымға қарсы қойыў менен жол табыўға ҳәрекет ете баслайды. Бундай қубылыслар жаслар арасында массалық көлемге алып келеді, яғный бул қубылыслар жәмийеттеги мораллық-психологиялық жағдайға өз тәсирин тийгизеди. Бирақ та социаллық шынлық жаслардың жынаятшылық әлемге қәдем қойыўына кесент ететуғын механизмлерди еле ойлап табалмады.

Девиантлық минез-қулқтың социаллық дәслепки шәртлериниң барлығының себеплери, ол Қарақалпақстан Республикасында өндирислик қатнастағы адамлардың теңлиги менен материаллық жағдайларындағы теңсизлиги арасындағы қарама-қарсылықлар бар екенлиги. Соның менен бир

қатарда Қарақалпақстан Республикасындағы экономиканың әсте раўажланыўы объективлиги менен тутыныў товарларының теңсизлик мәселеси жаслардың материаллық жағдайлары менен қанаатланбаўшылықтың бирден-бир себеплери ҳәм жәмийеттен алатуғын жақсылықлары өзлериниң кереклигин ҳәр түрли жоллар менен қанаатландырыўға белсендилик көрсетеди.

Әсиресе ҳәзирги ўақытта жаслардың үлкен-үлкен қалаларда, аўыллық жерлерде туратуғын басым көпшилиги ушын кейинги ўақытта руўхий талапларды қанаатландырыў мәселесинде социаллық әдилликтиң жоқлығы ашынарлы жағдай әлбетте. Көплеген қалаларда ямаса аўылларда кинотеатрлар ямаса мәденият үйлери, дем алыў орынлары жоқ. Соның менен бир қатарда олардың көпшилик бөлегин жаслар қурайды. Ал бундай аймақларда девиантлық минез-құлқының дәрежеси республика менен салыстырғанда оғада жоқары болып есапланалды.

Бирнеше социаллық мәселелерди биз кейинге қалдырамыз, оларды «қалдық гармония» дейди, яғный ондай мәселелерди биз күн тәртибинде биринши орынға қоймағанлығымыздан олар әсиресе бизиң жасларымыздың өмиринен өз сәўлелениўин табатуғын жағдай болғанлықтан ҳәм жас қызлар менен жигитлердиң санасынан орын алғанлықтан жаслар арасындағы социаллық әдиллик мәселесиниң шийелесиўине алып келеди.

Девиантлық минез-құлқтың раўажланыўына арнаўлы бир жәмийетлик шынлықтың бузылыўы, негизги демократиялық принциплердиң бузылыўы, экономикалық реформаларды жүргизгенде кеткен қәтелер нәтийжесинде усы жаслар арасындағы қийыншылықлардың пайда болыўына алып келеди.

Жоқарыда айтылған мәселелердиң барлығы социологиялық изертлеўлер актуаллылығының тийкарын ашыўға көмеклеседи, оның мақсети жаслар арасындағы девиантлық минез-құлқ социологиясының теориялық ҳәм эксперименталлық аспектилеринде қарастырылыўы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бурдьё П. Физическое и социальное пространства: проникновение и присвоение / Перевод с французского Н.А. Шматко. Социология социального пространства. Сборник статей. М., 2005 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 20.07.2009. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/3053>
2. Ерохина К.С. Социальная мобильность ученых и проблемы ее государственного регулирования // Социологические исследования. 2008. -№9. -С. 85-93.
3. Камалова Х.С., Бердимуратова А., Алимбетов Ю. О некоторых проблемах борьбы с безработицей среди молодежи в контексте обеспечения социальной безопасности в Республике Каракалпакстан // Аналитический отчет социологического обследования среди молодежи в районах и городах Республики Каракалпакстан. Нукус, 2019. Ноябрь-декабрь. С. 8.
4. Кий Н.М. Педагогическая профилактика суицидального поведения подростков: Дисс. ... к.пед.н. Петропавловск-Камчатский, 2005 // <https://www.nauka-pedagogika.com/viewer/127321>
5. Лупандин В.Н. Социология молодежи. Учебное пособие. Орёл, 2011. С.36.
6. Макарова С.Н. Исследование профессиональной социализации сквозь призму теорий профессионального развития и профессионального выбора // https://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2008_4-2_58.pdf
7. Маткаримова С.М. Молодежная политика в Республике Узбекистан (на основе лекции первого Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова) / С.М. Маткаримова, Омонбой Маткурбонов. -Текст: непосредственный // Исторические исследования: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Самара, март 2017 г.). -Самара: ООО «Издательство АСГАРД», 2017. -С. 1-3. -URL: <https://moluch.ru/conf/hist/archive/242/11622/> (дата обращения: 04.07.2021).
8. Мирзиёев объявил 2021-й Годом поддержки молодежи и укрепления

здоровья населения // <https://fergana.plus/news/>

9. Трудный подросток - особенности поведения, способы работы и советы родителям // <https://psylogik.ru/139-trudniy-podrostok.html>

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 3 февралдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Ёшларни қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-6155-сон Фармони // <https://uza.uz/ru/posts>

11. Хагуров Т.А. Девиации, социальный контроль и риски взросления в современной России // Вестник Института социологии. №7, декабрь 2013 // https://www.vestnik-isras.ru/files/File/Vestnik_2013_7/Hagurov.pdf